

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی الهیات - علوم قرآن و حدیث

دیدگاه قرآنی تعامل با اهل کتاب

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا حاجی اسماعیلی

استاد مشاور:

دکتر سید مهدی لطفی

پژوهشگر:

سیده فاطمه ساداتی

اسفند ماه ۱۳۸۷

۱۳۸۸ / ۴ / ۶

کتابخانه مرکزی
تسبیح مبارک

۱۱۴۲۹۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

شهره نگارشی پایان نامه
رعایت شده است
تخصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات - علوم قرآن و حدیث خانم سیده

فاطمه ساداتی

تحت عنوان

دیدگاه قرآنی تعامل با اهل کتاب

در تاریخ ۸۷/۱۲/۱۹ توسط هیات داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی با مرتبه علمی استادیار

امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر سید مهدی لطفی با مرتبه علمی مربی

امضا

۳- استاد داوار داخلی گروه دکتر مهدی مطیع با مرتبه علمی استادیار

امضا

۴- استاد داوار خارج از گروه دکتر غلامحسین توکلی با مرتبه علمی استادیار

امضای مدیر گروه

تشکر و قدردانی

نخست خدا را سپاس، که گوهر شکیبایی را در صدف وجود ما تعبیه نمود تا در کشاکش پرگردار و در برابر ناملایمات روزگار بنشینیم و صبر پیش گیریم. خداوندی که توان داد تا بتوانیم در حد توان خود پژوهشی را که پیش روست به پایان برم و همانند گذشته بندهی ناصبورش را مورد لطف و عنایت خویش قرار داد.

مسلماً برداشتن اولین گام در هر کاری سخت و همراه با نگرانی است و در این میان تنها راهنمایی اساتید محترم گره از کار خواهد گشود، بر خود واجب می‌دانم تا از راهنمایی استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی و از استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر سید مهدی لطفی که مشاوره پایان نامه را بر عهده داشتند تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین بر خود واجب می‌دانم که از جناب آقای دکتر مهدی مطیع و جناب آقای دکتر غلامحسین توکلی به عنوان اساتید داور تشکر و قدردانی نمایم.

از این که افتخار این را داشتم تا از محضر اساتید دیگری همچون: جناب آقای دکتر رضا شکرانی، جناب آقای دکتر محمد رضا ستوده نیا و جناب آقای دکتر محسن صمدانیان در طول دوره تحصیل برخوردار باشم خداوند را شاکرم.

امیدوارم این اندک مورد قبول قرار گیرد و توانسته باشد از عهده وظیفه خود به خوبی بر آمده باشد.

خدایا چنان کن سرانجام کار

تو خشنود باشی و ما رستگار

تقدیم به

پیشگاهت ای گرانقدر مهربان که به من آموختی تلاطم دریا را به قصد یافتن
مروارید صبوری باید نمود.

و تقدیم به

پدر و مادر گرانقدرم اسوه‌های عشق و مهربانی، که همواره زلالی نگاهشان را
بدرقه‌ی راه خویش دیده‌ام و اضطراب آزمون‌های سخت زندگی‌ام در پناه دعای
خیرشان بدل به اطمینان و آرامش گشته‌اند.

و تقدیم به همسر مهربانم که با صبوری‌اش در این مسیر یاریم نمود و جاودان
زندگیم شد تا هستی‌ام معنی روحانی یابد.

و تقدیم به برادر و خواهر عزیزم ...

چکیده

تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز از اصول بدیهی زندگی مشترک بین انسان‌ها است، جامعه‌شناسان و پژوهشگران در حوزه ادیان برآنند که تعامل و همزیستی را به عنوان یک «تز»، محصول دنیای مدرن امروز معرفی کنند. در حالی که شریعت اسلام بر منشا الهی بودن همه ادیان صاحب کتاب از چهارده قرن پیش در این باره سخن گفته که چنانچه اهل کتاب و نیز مسلمانان بدان توجه می‌نمودند جهانی مملو از آرامش و صلح پدیدار می‌گردید. این رساله در پی تبیین قرآنی چگونگی تعامل با اهل کتاب تدوین یافته است لذا بر آن است تا به پرسش‌هایی از قبیل این که اهل کتاب به چه کسانی اطلاق می‌گردد و قرآن چگونه رفتاری را با غیر مسلمانان یا اهل ذمه پیشنهاد نموده را پاسخ گوید، بر این اساس این رساله در سه فصل با رویکردی قرآنی و با روش تحقیق اسنادی، کتابخانه‌ای این موضوع را بررسی نموده و برخی از نتایج بدست آمده از آن عبارتند از: بشمار آوردن مجوس و صابئین در ذیل مفهوم اهل کتاب با در نظر گرفتن ملاحظات، دیگر یادآوری این نکته که عناوین و القاب برای هیچ گروهی امتیاز آور نبوده و تنها عمل صالح راه نجات پیروان ادیان آسمانی است، و اشاره به این که قرآن با تاکید فراوان از مومنین خواسته تا از انزواطلبی بپرهیزد و در صحنه‌های اجتماعی حضور فعال داشته باشند، بر همین اساس ایشان مسلمانان را به برقراری ارتباط با جوامع غیر مسلمان بر اساس اصول و ضوابطی تشویق نموده و حقوق اقلیت غیر مسلمان را محترم شمرده و بدین ترتیب راه را برای تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز هموار نموده است.

کلید واژه: اهل کتاب، یهود، نصاری، صابئین، مجوس

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱	۱-۱ شرح و بیان مساله پژوهشی
۲	۲-۱ پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق
۳	۳-۱ فرضیه و پرسش‌های تحقیق
۴	۴-۱ روش تحقیق
۴	۵-۱ مفاهیم واژگان کلیدی
۵	۲-۱ مفهوم اهل کتاب
۷	۱-۲-۱ یهودیت
۷	۱-۱-۲-۱ واژه یهود
۹	۲-۱-۲-۱ کتب مقدس یهود
۱۲	۳-۱-۲-۱ احکام دهگانه یهود
۱۳	۴-۱-۲-۱ فرقه های یهود
۱۵	۲-۲-۱ مسیحیت
۱۵	۱-۲-۲-۱ واژه مسیح
۱۷	۲-۲-۲-۱ انجیل
۱۸	۳-۲-۲-۱ فرقه های مسیحیت
۲۳	۳-۲-۱ مجوس
۲۳	۱-۳-۲-۱ واژه مجوس
۲۴	۲-۳-۲-۱ زرتشت
۲۶	۳-۳-۲-۱ کتب مقدس زرتشتیان
۲۸	۴-۳-۲-۱ توحید یا ثنویت؟
۲۹	۵-۳-۲-۱ عقاید زردشت
۳۰	۶-۳-۲-۱ مجوسیان صدر اسلام
۳۱	۷-۳-۲-۱ مجوس در تفاسیر و روایات
۳۵	۴-۲-۱ صابئین

۳۵	۱-۴-۲-۱ صابئین در زمان های دور(شیت و ادریس و نوح)
۳۶	۲-۴-۲-۱ در ایران باستان
۳۷	۳-۴-۲-۱ سلسله پادشاهی صابئین در روم
۳۷	۴-۴-۲-۱ کلدانیان
۳۸	۵-۴-۲-۱ صابئین در عصر اسلام
۳۹	۶-۴-۲-۱ صابئین حرانی
۴۰	۷-۴-۲-۱ صابئین مندایی
۴۱	۸-۴-۲-۱ کتب مقدس صابئین
۴۳	۹-۴-۲-۱ عقائد صابئین
۴۴	۱۰-۴-۲-۱ فرقه های صابئین
۴۵	۱۱-۴-۲-۱ صابئین در قرآن و تفاسیر
۴۹	۳-۱ موقعیت اهل کتاب قبل از اسلام در شبه جزیره
۴۹	۱-۳-۱ موقعیت جغرافیایی
۴۹	۱-۱-۳-۱ یهود
۵۷	۲-۱-۳-۱ مسیحیان
۶۲	۲-۳-۱ موقعیت سیاسی اجتماعی
۶۲	۱-۲-۳-۱ یهود
۶۶	۲-۲-۳-۱ مسیحیان
۶۹	۳-۳-۱ موقعیت اقتصادی
۶۹	۱-۳-۳-۱ یهود
۷۰	۱-۱-۳-۳-۱ کشاورزی
۷۲	۲-۱-۳-۳-۱ تجارت
۷۵	۳-۱-۳-۳-۱ صنعت
۷۶	۲-۳-۳-۱ مسیحیان
۷۸	۴-۱ موقعیت اهل کتاب بعد از اسلام در شبه جزیره
۷۸	۱-۴-۱ موقعیت جغرافیایی
۷۸	۱-۱-۴-۱ یهود
۷۹	۲-۱-۴-۱ مسیحیان

۲-۴-۱	موقعیت سیاسی اجتماعی	۷۹
۱-۲-۴-۱	یهود	۷۹
۱-۱-۲-۴-۱	پیمان نامه ها	۷۹
۲-۱-۲-۴-۱	وقایع سیاسی نظامی	۸۶
۱-۲-۱-۲-۴-۱	سریه های علیه یهود	۸۶
۲-۲-۱-۲-۴-۱	غزوات پیامبر (ص) با یهود	۹۰
۲-۲-۴-۱	مسیحیان	۹۹
۱-۲-۲-۴-۱	دعوت پادشاهان مسیحی به اسلام	۱۰۰
۲-۲-۲-۴-۱	دعوت اسقفها و قسیسان مسیحی	۱۰۳
۳-۲-۲-۴-۱	مسائل سیاسی نظامی مسیحان	۱۰۵
۳-۴-۱	موقعیت اقتصادی	۱۱۵
۱-۳-۴-۱	یهود	۱۱۵
۱-۱-۳-۴-۱	محاصره اقتصادی مسلمانان توسط یهود	۱۱۷
۲-۱-۳-۴-۱	مصالحه (قراردادهای صلح) اقتصادی پیامبر(ص) با یهود	۱۱۷
۲-۳-۴-۱	مسیحیان	۱۲۰
۱-۲-۳-۴-۱	معاهده پیامبر(ص) با مسیحیان نجران	۱۲۰
۲-۲-۳-۴-۱	معاهده با مردم قریاء و أذرح	۱۲۱
۳-۲-۳-۴-۱	معاهده با پادشاه حمیر	۱۲۱
۴-۲-۳-۴-۱	تعیین میزان جزیه برای مسیحیان یمن	۱۲۲
۵-۲-۳-۴-۱	معاهده با اکیدر، مردم دومه الجندل و قبایل کلب	۱۲۲
فصل دوم قرآن و نحوه تعامل با اهل کتاب		
۱-۲	قرآن و اهل کتاب عصر نزول	۱۲۳
۱-۱-۲	اعتقاد و التزام نداشتن به معیارهای اخلاقی برای غیر یهودیان	۱۲۵
۲-۱-۲	نفاق	۱۲۶
۳-۱-۲	گستاخی و بی ادبی	۱۲۸
۴-۱-۲	کفر ورزیدن به آیات الهی	۱۲۹
۵-۱-۲	گرایش به طاغوت	۱۳۰
۶-۱-۲	تکذیب پیامبر(ص)	۱۳۱

۱۳۴.....	۲-۱-۷ اهل تحریف
۱۳۷.....	۲-۲ عقاید اهل کتاب
۱۳۷.....	۲-۲-۱ مالکیت بهشت
۱۳۸.....	۲-۲-۱-۱ اعتقاد یهودیان به روز واپسین
۱۴۰.....	۲-۲-۱-۲ موضع قرآن
۱۴۴.....	۲-۲-۲ اختصاص هدایت به یهودیان
۱۴۵.....	۲-۲-۳ پسران خدا
۱۴۵.....	۲-۲-۳-۱ معنای پدر بودن خدا در عهد عتیق
۱۴۷.....	۲-۲-۳-۲ مواجهه‌ی قرآن با این اندیشه
۱۴۹.....	۲-۲-۴ عزیز پسر خدا ۱
۱۵۰.....	۲-۲-۴-۱ در عهد عتیق افراد دیگری به نام پسر خدا ذکر شده‌اند
۱۵۱.....	۲-۲-۴-۲ عزیز کیست؟
۱۵۱.....	۲-۲-۴-۳ مراد یهودیان از این نسبت ناروا چه بوده است؟
۱۵۲.....	۲-۲-۵ جبریل دشمن ما ۱
۱۵۲.....	۲-۲-۵-۱ فرشتگان در دین یهود
۱۵۳.....	۲-۲-۵-۲ موضع قرآن
۱۵۴.....	۲-۲-۶ ابراهیم از ماست ۱
۱۵۶.....	۲-۲-۷ سحر و جادوگری و انتساب آن به سلیمان (ع)
۱۵۷.....	۲-۲-۸ الوهیت مسیح و سرچشمه ظهور آن
۱۵۷.....	۲-۲-۸-۱ سرچشمه‌ی ظهور
۱۵۹.....	۲-۲-۸-۲ موضع قرآن
۱۶۲.....	۲-۲-۹ تثلیث
۱۶۲.....	۲-۲-۹-۱ تثلیث در کلام دانشمندان مسیحی
۱۶۵.....	۲-۲-۹-۲ موضع قرآن درباره تثلیث
۱۷۲.....	۲-۲-۹-۳ منشأ عقیده تثلیث
۱۷۵.....	۲-۳ اهل کتاب و احکام دینی آنها
۱۷۹.....	۲-۴ مسائل سیاسی نظامی اهل کتاب
۱۸۵.....	۲-۵ مسائل فرهنگی و اجتماعی اهل کتاب

عنوان	صفحه
۶-۲ اهل کتاب و قرآن	۱۸۸
۱-۶-۲ اتهام به پیامبر(ص)	۱۸۹
۲-۶-۲ قرآن	۱۹۴
فصل سوم اصول قرآنی تعامل با اهل کتاب	
۱-۳ مطلق اهل کتاب	۲۰۱
۲-۳ احترام متقابل	۲۰۳
۱-۲-۳ احترام به ادیان توحیدی	۲۰۳
۲-۲-۳ تجویز ازدواج با اهل کتاب	۲۰۴
۱-۲-۲-۳ ازدواج مرد مسلمان با زنان یهود و نصارا	۲۰۵
۲-۲-۲-۳ ازدواج با زنان مجوسی	۲۰۶
۳-۲-۲-۳ ازدواج با صابئین	۲۰۷
۳-۲-۳ حلیت طعام اهل کتاب	۲۰۷
۱-۳-۲-۳ طهارت و نجاست اهل کتاب از منظر فقها	۲۰۸
۱-۱-۳-۲-۳ نظر مذاهب اهل سنت	۲۰۸
۲-۱-۳-۲-۳ نظر مشهور فقهای شیعه	۲۰۸
۲-۳-۲-۳ دیدگاه مفسران پیرامون آیه «الْيَوْمَ أَحْلَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ...»	۲۱۰
۳-۳ زندگی اجتماعی مسالمت آمیز	۲۱۲
۱-۳-۳ پیمان ذمه	۲۱۲
۱-۱-۳-۳ ذمه و شرایط آن	۲۱۳
۱-۱-۳-۳ تعریف ذمه	۲۱۳
۲-۱-۳-۳ شرایط ذمه	۲۱۴
۳-۱-۳-۳ نقض ذمه	۲۱۵
۲-۳-۳ جزیه	۲۱۵
۱-۲-۳-۳ تعریف جزیه	۲۱۵
۲-۲-۳-۳ شرایط جزیه	۲۱۶
۳-۳-۳ تعهدات مسلمانان و حقوق اهل ذمه	۲۱۸
۱-۳-۳-۳ حق حیات	۲۱۸
۲-۳-۳-۳ حق تامین جانی و مالی	۲۱۸

۲۱۹.....	۳-۳-۳ آزادی عبادت
۲۲۰.....	۴-۳-۳ حق مالکیت
۲۲۱.....	۵-۳-۳ حق مسکن
۲۲۱.....	۶-۳-۳ استقلال قضایی
۲۲۲.....	۴-۳-۳ اصول حاکم در روابط اخلاقی اجتماعی با اهل کتاب از نظر قرآن
۲۲۲.....	۱-۴-۳ احسان و نیکوکاری
۲۲۳.....	۲-۴-۳ عفو و اغماض
۲۲۳.....	۳-۴-۳ امانتداری و پایبندی به وفای به عهد
۲۲۴.....	۴-۴-۳ گفتگوی مسالمت‌آمیز
۲۲۷.....	۵-۴-۳ آزادی بیان و عقیده
۲۲۸.....	۶-۴-۳ توجه به اصول مشترک
۲۳۰.....	۵-۳-۳ تعامل ارزشمند با اهل کتاب
۲۳۰.....	۱-۵-۳ نفی سلطه
۲۳۱.....	۲-۵-۳ حفظ استقلال سیاسی
۲۳۲.....	۳-۵-۳ نفی ولایت اهل کتاب
۲۳۳.....	۴-۳ دعوت و ترغیب به پذیرش حق
۲۳۳.....	۱-۴-۳ دعوت و تبلیغ سر آغاز تفاهم
۲۳۴.....	۲-۴-۳ اصل تالیف قلوب
۲۳۶.....	۵-۳ کافران از اهل کتاب
۲۳۶.....	۱-۵-۳ کفر در فقه
۲۳۶.....	۱-۵-۳ کافر حربی
۲۳۷.....	۲-۱-۵-۳ کافر ذمی
۲۳۷.....	۲-۵-۳ کفر در قرآن
۲۳۸.....	۶-۳ دعوت و ترغیب به پذیرش حق
۲۴۰.....	۷-۳ برخورد نظامی و سیاسی
۲۴۲.....	۱-۷-۳ آیات جنگ
۲۴۲.....	۱-۱-۷-۳ آیات مقیده
۲۴۶.....	۲-۱-۷-۳ آیات مطلقه

صفحه

عنوان

۲۴۷..... ۳-۷-۲ آیات صلح

۲۵۰..... نتیجه پژوهش

۲۵۲..... منابع و مأخذ

فصل اول

کلیات

از آنجا که هر پژوهش هدفدار به معرفی دقیق و بیان ویژگی‌ها، ضرورت و اهداف اختصاصی آن اختصاص دارد، در این بخش به تعریف موضوع و حدود آن و دیگر اطلاعاتی که می‌تواند به مخاطب یا خواننده تصویری روشن از موضوع مورد بحث بدهد، می‌پردازیم.

۱-۱ شرح و بیان مساله پژوهشی

پیشرفت و توسعه هر جامعه‌ای منوط به نوع تعامل و برخورد آن با جامعه بین‌الملل است هم اکنون روند توسعه در همه ابعاد آن حضور در عرصه‌های بین‌المللی است اما کیفیت این حضور برای ملت‌های مسلمان باید تعریف شده باشد زیرا بر اساس آموزه‌های قرآن کفار بر مسلمین ولایت نداشته و چنانچه نوع تعامل و رفتار مسلمانان با دیگران به گونه‌ای باشد که به سلطه‌گری کفار بر ایشان بیانجامد، طبعاً این اصل قرآنی نادیده انگاشته شده است.

با مطالعه آیات نورانی قرآن می‌توان به راهکارهایی واقف گردید که خداوند متعال بدانها فرمان داده است تا ضمن حفظ حرمت و عزت مسلمانان مسئله ارتباطات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی ایشان با سایرین از جمله اهل کتاب مخدوش نگردد این ویژگی دین مبین اسلام است که مبتنی بر گریز از انزوای گرایبی بوده و گسترش عرصه‌های دانش و

پژوهش را دنبال می‌کند، اما حفظ و پاسداری از مرزهای عقیدتی و ایمانی همیشه نزد شارع مقدس در اولویت بوده است از این رو اسلام درباره ارتباط با ملت‌هایی که پیرو یکی از کتب آسمانی باشند اختیارات بیشتری قائل شده و به طور ضمنی آئین‌هایی همانند یهودیت، مسیحیت، صابئین و مجوس را تأیید کرده است، همچنین درباره شخصیت حقوقی جوامع اصل عقیده مندی را لحاظ کرده است و به این گونه به شناسایی اهل کتاب ارزش حقوقی داده است از این رو است که قوانین و دستورات مربوط به روابط خارجی مسلمانان با اهل کتاب نسبت به قوانین و مقرراتی که اسلام درباره دیگران منظور داشته، متفاوت است.

این رساله در نظر دارد با توجه به مطالب پیش گفته، با رویکردی قرآنی به بحث پیرامون اصول قرآنی تعامل با اهل کتاب بپردازد.

۱-۲ پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق

گسترش فرایند روابط بین الملل و افزایش روز افزون مبادلات علمی و فرهنگی و معاوضات اقتصادی و مالی و گفتگوهای سیاسی و دیپلماتی و ضرورت استمرار همزیستی مسالمت آمیز جهانی در همه جوامع انسانی، مصلحان را بر آن داشته که در بسیاری از مسائل مربوط به روابط اجتماعی به ویژه روابط در حوزه ارتباطی بین ادیان به بحث بپردازند و همواره در پی رایه راههای سودمندی جهت ایجاد تفاهم و حسن ظن متقابل باشند، بحث در زمینه ارتباط مسلمانان و اهل کتاب هم بی نصیب از این مقوله نبوده و این مساله از زمان گذشته تا کنون همواره مورد بحث بوده است.

قرآن اولین رایه دهنده اصول و ضوابط است.

فقها نیز با الهام از موازین قرآنی، در زمینه‌هایی که مربوط به تعامل و ارتباط می‌شود به بحث پرداختند این مساله در فقه سابقه‌ای طولانی دارد. اکنون جهت آشنایی به تعدادی از کتب در این زمینه اشاره می‌کنیم:

شیخ مفید الرساله الغرویه

شیخ حر عاملی وسائل الشیعه

مقدس اردبیلی شرح الارشاد

سید عبده الحسین شرف الدین تحفه الاصحاب فی حکم اهل کتاب

سید محسن طباطبایی حکیم فتوی الحکیم فی طهاره الکتابی

در دوران معاصر با توجه به اهمیت مساله ارتباط و تعامل جوامع با یکدیگر، مقاله‌ها و کتب فراوانی تالیف شدند و هریک از مولفین سعی در ارائه راهکارهایی جهت بهبود وضعیت تعامل دارند. قابل ذکر است که در این زمینه کمتر کاری با رویکرد قرآنی صورت گرفته است، اما به تعدادی از این آثار جهت آشنایی اشاره می‌گردد:

محمد ابراهیم جناتی در کتاب همبستگی ادیان و مذاهب اسلامی

محمد مهدی کریمی در کتابی با عنوان ادیان الهی و همزیستی مسالمت آمیز

این دو کتاب به بحث پیرامون مسئله تعامل پرداخته‌اند اما نه به صورت جامع و با رویکردی قرآنی.

۳-۱ فرضیه و پرسش‌های تحقیق

در ابتدای مطالعات پیرامون این موضوع، پرسش‌هایی مد نظر قرار گرفتند که برای پاسخ به آن‌ها کار پژوهش آغاز

شد. این سوالات عبارتند از:

(۱) اهل کتاب از منظر قرآن چه کسانی هستند و چه ویژگی‌هایی دارند؟

(۲) بر اساس آیات قرآنی نحوه تعامل مسلمانان با اهل کتاب در مسائل مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی

چگونه است؟

(۳) اصول و قواعدی که قرآن در برخورد با اهل کتاب بیان می‌کند چیست؟

در طول این پژوهش فرضیه‌های ذیل مورد بررسی قرار گرفته و به اثبات رسید:

(۱) اهل کتاب گروهی از پیروان ادیان معتقد به کتاب آسمانی هستند که در غالب کاربرد های قرآنی در تقابل با

امیین قرار گفته‌اند.

(۲) سلوک نیک و احترام متقابل به اهل کتاب (العنکبوت/۶۷) حلیت خوراک آنها (المائده/۵) و جایز دانستن

ازدواج مسلمانان با زنان عقیف اهل کتاب (المائده/۵) از جمله برخوردهای مسالمت آمیزی است که در قرآن بیان شده است.

(۳) قرآن با تقسیم بندی اهل کتاب به مومنین و کافرین برخوردی توأم با صلح و احترام متقابل با مومنان و مقابله با

گروه کافران از اهل کتاب را بیان داشته است که سیره نبوی نیز چنین بوده است.

۴-۱ روش تحقیق

روشی که این رساله برای رسیدن به هدف مورد نظر در پیش گرفته است، اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد.

۱-۵ مفاهیم واژگان کلیدی

پیش از ورود به متن پژوهش، لازم است ابتدا با نگرشی دقیقتر به بررسی واژه‌های کلیدی این نوشتار پردازیم.

۱) اهل کتاب: منظور از کتابی یا اهل کتاب کسی است که به یکی از کتاب‌های آسمانی غیر از قرآن کریم ایمان

دارد (موسوی بجنوردی: بی تا؛ ۲۸۶).

۲) یهود: یهود یا قوم یهود اصطلاحی است که مترادف با عبرانیان و اسرائیلیان، برای معرفی اخلاف قبایل اسرائیل

متدین به دین موسی یاسدین یهود به کار می‌رود.

۳) صابئین: صابئون جمع صابی و آن در لغت به کسی اطلاق گردیده که دین اولی خود را ترک کرده و به آیین

دیگری در آمده باشد (طبرسی: ۱۴۱۸ق؛ ۱۸۶).

۴) مجوس: پیروان دین زرتشت که در قرآن در ردیف اهل کتاب قرار گرفته‌اند. (الحج، ۱۷)

امید است که این نوشتار توانسته باشد در حد بضاعت اندک خود حق مطلب را به خوبی ادا نموده و دریچه‌ای را

به سوی علاقمندان به علم و دانش گشوده باشد.

۲-۱ مفهوم اهل کتاب

منظور از کتابی یا اهل کتاب کسی است که به یکی از کتاب‌های آسمانی؛ غیر از قرآن ایمان دارد (بجنوردی، بی تا؛ ۲۸۶). در قرآن این معنا با چهار تعبیر متفاوت وارد شده است: «اهل کتاب» ۳۱ بار، «الذین آتیناهم الکتاب» ۷ بار، «الذین اتوا الکتاب» ۱۸ بار و «والذین اتوا نصیباً من الکتاب» ۳ بار.

قدر متیقن این است که یهودیان و مسیحیان از مصادیق این اصطلاح در فرهنگ اسلامی بوده‌اند (پاکتچی، ۱۳۸۰؛ ۴۷۵/۱۰). این اصطلاح فقهی برای اولین بار در قرآن از آن یاد شده است. قرآن این گروه را صاحب کتاب معرفی می‌کند (امین، ۱۹۹۰م؛ ۲) و در بسیاری از موارد در مقابل مشرکان ذکر گردیده است و این نشانه مغایرت این دو مفهوم می‌باشد.

این تفکیک را به روشنی می‌توان در آیات اول سوره توبه ملاحظه کرد زیرا پس از آن که خداوند در ۲۸ آیه اول این سوره به بیان احکام مشرکان و بت پرستان قریش می‌پردازد و به کشتار و قتل آن‌ها فرمان می‌دهد. مگر آن گاه که به اسلام ایمان بیاورند. می‌فرماید: «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْضُرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ» (توبه، ۵)

سپس حکم ویژه‌ی اهل کتاب را بیان می‌کند و تا زمانی که تسلیم شوند و حاضر به پرداخت جزیه شوند، کشتار آنان را جایز می‌داند و در صورت تسلیم و پرداخت جزیه در امان خواهند بود:

«قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه، ۲۹)

در برخی کتب برخی در تحلیل این دو واژه گفته‌اند: در تحلیل کاربردهای اهل کتاب در قرآن، باید گفت که تقابل اهل کتاب و امین به عنوان یک طبقه‌بندی فرهنگی اجتماعی در جای‌جای قرآن بازتاب یافته است (نک: آل عمران، ۲۰/۳)؛ اما در قرآن با وجود استفاده از دو تعبیر اهل کتاب و امین با مفهوم‌های شناخته‌نزد عرب، از تغییرات بنیادی دو طبقه‌بندی فرهنگی مردم عربستان سخن رفته که در عمل به انهدام این شرایط فرهنگی و انتقای موضوع تقابل امین و اهل کتاب منجر شده است. بر این پایه باید بر این نکته تأکید کرد که دو اصطلاح اهل کتاب و امین از فرهنگ قرآنی بر نیامده، بلکه میراثی از زبان پیشین عرب بوده است که با گسترش و پای گرفتن فرهنگ اسلامی دامنه‌ی رواج آن محدودتر شده است (پاکتچی، ۱۳۸۰؛ ۴۷۶/۱۰).

در اطلاق این واژه بر مسیحیان و یهودیان با تمام طایفه‌ها و فرقه‌های گوناگونشان بحثی وجود ندارد و این امر قطعی و مورد اتفاق عالمان است (نجفی، بی تا؛ ۲۱/۲۲۷).

سوالی که در این قسمت مطرح می‌شود این است که آیا مذاهب دیگری مثل مجوس و صابئین جزء اهل کتاب محسوب می‌شوند یا نه؟

فقهای اسلامی علاوه بر این دو دین، ادیان دیگری را به عنوان «من له شبه الكتاب» مطرح کرده‌اند؛ یعنی ادیانی که هرچند در آسمانی بودن آن‌ها و بعثت پیامبری الهی و ارسال کتابی آسمانی برای آن‌ها تردید وجود دارد، چون پیروان آن ادیان ادعای آسمانی بودن دینشان را دارند محتمل است که واقعا اهل کتاب باشند، بنابراین آنان نیز دارای حکم اهل کتابند. اما از این گروه که مشابه و در حکم اهل کتابند دو مورد بیش‌تر مورد نظر فقیهان و مفسران قرار گرفته است که عبارت از مجوس و صابئین می‌باشد.

درباره‌ی معنای این دو، و شناخت آیین و اعتقادات آنان و نیز حکم آن‌ها ابهام و اختلاف نظر شدیدی وجود دارد که در قسمت‌های مربوط به بحث پیرامون این موضوع خواهیم پرداخت.

قابل ذکر است که عده‌ای با استناد به آیه: «أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنزِلَ الْكِتَابُ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ» (انعام، ۱۰۶) اشاره می‌کنند که این آیه دلیلی بر اهل کتاب نبودن سایر ادیان عالم است. در پاسخ باید گفت که اولاً این آیه متعرض ادیان دیگر نگشته و از حکم درباره آن‌ها ساکت است و سکوت را نمی‌توان دلیل بر نظری خاص دانست. ثانیاً چنان که شیخ طوسی در تفسیر «التبیان» فرموده است ذکر این دو دین در آیه شریفه به علت شهرت و وضوح کتابی بودن آن‌هاست نه به انگیزه انحصار (طوسی، بی تا؛ ۴/۳۵۰). ثالثاً همانطور که رشید رضا در تفسیر «المنار» نقل می‌کند قرآن به دلیل این که این دو دین به عربستان و مسلمانان نزدیک‌تر و مورد حاجت و نظر بیش‌تر بوده‌اند مطرح فرموده است (مقدس، بی تا؛ ۳۳۸ به نقل از رشید رضا).

در پایان می‌توان گفت که دقت در روایات و سیاق تعداد زیادی از آیات که محتوای آن‌ها غالباً مسائل عقیدتی و کلامی یا رفتارهای اجتماعی اهل کتاب می‌باشد ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که اهل کتاب در مرحله اول شامل یهودیان، نصرانیان یا مسیحیان می‌باشد، اما این امر نباید ما را از توجه به سایر ادیان از جمله مجوس و صابئین که در آیات قرآنی در کنار یهودیان و مسیحیان ذکر شده است اما تصریحی به اهل کتاب بودن آن‌ها نشده غافل سازد. شاید بتوان گفت که به لحاظ حضور یهود و مسیحیت در دوران قبل از اسلام و بعد از آن در جزیره العرب و فعالیت آنان